

Mateo Žagar

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

mzagar@ffzg.unizg.hr

Interpunkcijska načela u glagoljskim i ćirilskim izdanjima hrvatske protestantske tiskare u Urachu (1561.–1564.)¹

Osnovna je namjera rada pokazati posebnosti u organizaciji interpunkcije u hrvatskim protestantskim izdanjima na primjeru biblijskih tekstova. Usporedili smo glagoljsko i ćirilsko izdanje Novog testameta koji su otisnuti u Urachu pokraj Tübingena 1562. i 1563. godine, sa starijim, srednjovjekovnim glagoljičkim i ćirilčkim izdanjima s jedne strane, te s druge – sa slovenskim latiničkim izdanjem koje je u Tübingenu otisnuo Primož Trubar i s uzorkom Lutherove Biblije iz 1545. Uočen je visok stupanj organiziranja interpunkcije u hrvatskim izdanjima, snažno oslanjanje na Trubarovu praksu, ali i određeno naglašavanje Lutherovih rješenja, i to osobito u ćirilčkom izdanju uraškoga Novog testameta kojemu je kao značajan uzor moglo i u ovom pogledu, kao i za znatan dio majuskulnih slova, poslužiti ćirilčka izdanja Franciska Skaryne koji je još od 1517. godine u Pragu tiskao biblijske knjige. Uopće ortografsko uređivanje hrvatskih izdanja bilo je prvi primjer primjene novovjekovne prakse na tekstove glagoljske i ćirilske knjige, pa i u ovom pogledu otvorilo vrata skorašnjoj pro-
tureformacijskoj praksi tiskanja tekstova ovim pismima u Rimu.

Ključne riječi: interpunkcija, hrvatska protestantska izdanja, biblijski tekstovi, Urach

U povijesnoj ortografiji, osobito u okvirima ranog novovjekovlja, načela razdiobe interpunkcijskih znakova u teksturi i dosljednost njihove primjene pokazatelj su i razdoblja i prostora u kojem je tekst nastao, kao i vještine i izobraženosti autora odnosno prepisivača, što posredno znači i stupnja pismovne kulture naručitelja (institucije ili osobe). Standardiziranje interpunkcijskih rješenja provodi se unutar kohezivnih

¹ Verzija ovog rada objavljena je u međuvremenu pod naslovom: Mateo Žagar “Punctuation Principles in the Glagolitic and Cyrillic Printed Works of the Croatian Protestant Printing Press in Urach (1561.–1564). *Vergleichende Interpunktion – Comparative Punctuation* (ur. P. Rössler, P. Besl, A. Saller), *Linguistik – Impulse & Tendenzen* 96, De Gruyter, Berlin 73–87.

kulturnih krugova na različitim razinama: nadnacionalnoj (npr. na latinskom orijentacijskom polu europske kulture), nacionalnoj ili pak regionalnoj, a najčešće na sve tri u različitim omjerima i u različitim ritmovima nastanka i primjene rješenja. Promjene interpunkcijskih načela i pravila kroz povijest odraz su potrage za funkcionalnošću čitanja fonografski definiranih pisama kakva su sva pisma europskoga kulturnog kruga koji izrasta iz grčke tradicije pisanja (npr. latinice, a za slavenske jezike i ćirilice i glagoljice). Takva je potraga usmjerena pronalaženju idealne mjere između brzine čitanja i adekvatnog razumijevanja teksta. Upućivanjem interpunkcijskim znakovima na sintaktičku organizaciju teksta razumijevanje teksta teče pravilnije, a čitanje postaje brže. S obzirom na složenost sintaktičkih razina i međuodnosa sintaktičkih jedinica, osobito postaje važno prepoznati načela funkcionalne specijalizacije interpunkcijskih znakova i tendenciju njihove distribucije u tekstu.

Gledano iz grafolingvističkog ugla, primjena interpunkcije – kako je mi i ovdje razumijemo – izravno odražava tekstnolingvističku artikulaciju, i to u svim registrima: od podjele sadržaja knjige na velike cjeline (glave), preko podjele svake takve cjeline na poglavlja i(li) potpoglavlja, te do podjele prethodnih cjelina na rečenice i sintagme. Napominjem da termin „grafolingvistika“ ovdje odgovara terminu „die Schriftlinguistik“, kako ga je bila konačno oblikovala Christa Dürscheid u svojoj knjizi iz 2002. g., a na temelju već nekoliko desetljeća razvijanog teorijskog promišljanja tzv. „pisanog jezika“, ponajviše u njemačkoj lingvistici, uglavnom na temelju raznolike strukturalističke tradicije, npr. u radovima Gerharda Augsta, Hartmuta Günthera, Otta Ludwiga, Elisabeth Feldbusch, Petera Gallmanna, a u području interpunkcije – i u radovima Wenera Bescha, Renate Baudusch, Ulrike Behrens, Helmara Junghansa (koji je pisao upravo o interpunkciji u Lutherovo doba), u posljednje vrijeme – Beatrice Primus i Franka Kirchhoffa, i mnogih drugih. U području opće grafolingvistike zadnjih su se godina istaknuli radovi i izdanja Dimitriosa Meletisa (npr. 2020), Yannisa Haralambousa (2020), Vuka-Tadije Barbarića (2023).

Sa suprotne strane, pojedinačna slova ili njihove skupine (u digrafima, trigrafima...) odražavaju najnižu lingvističku razinu – onu grafemsku koja predstavlja osnovne jezične jedinice utjelovljene u pismu, a koje se u izgovornoj strani jezika nazivaju fonemima. Sintaktički princip razdiobe interpunkcijskih znakova u povijesti zapadnoeuropske pismenosti, utemeljene u praksi latinskih srednjovjekovnih tekstova, izravno je povezan s razvojem prakse tihoga čitanja, koja je pak postala uobičajena tek od 13. stoljeća – s ustanovljavanjem sveučilišta i s potrebom za brzim čitanjem veće količine tekstova apstraktnijeg diskursa (npr. filozofskih ili teoloških tekstova).² S fenomenom pojave i širenja tiskanih knjiga ovakva je potreba bila još očiglednija, posebice nakon što se u

² Prema F. Kirchhoffu i B. Primus ovaj je način organiziranja interpunkcije tek treći u dijakronijskom nizu, nakon retoričkoga (utemeljenog u intonaciji, dakle u govornom izričaju teksta) i jednog pluralistički osmišljenog – oblikovanog i s obzirom na stil, semantiku i gramatiku (Kirchhoff-Primus 2014, Kirchhoff 2016).

okvirima crkvenih reformatorskih pokreta u 16. stoljeću osobito promicalo (i) individualno čitanje cjelovite Biblije pisane na nekom od tadašnjih narodnih jezika. Kao i u drugim europskim kulturama, i hrvatska protestantska knjiška produkcija, pogotovo u pogledu izdavanja biblijskih tekstova (*Novi testament* glagoljicom 1562./1563., ćirilicom 1563.; *Postila* glagoljicom 1562., ćirilicom 1563.), postavljala je visok standard vizualne prezentacije teksta, optimalizirane za tiho čitanje, koja ni u čemu ne otežava ono glasno kada je za njega prilika.

Dobro je poznato da funkciju sintaktičkoga razgraničavanja puntuacija nije imala oduvijek ni u kojem europskom pismu. Funkcija najstarijih puntuacijskih znakova – točaka u najstarijim grčkim, latinskim, a i u najstarijim glagoljičkim i ćiriličkim tekstovima X. i XI. stoljeća, svodila se bila na popunjavanje bjelina koje su se katkad uspostavljale između riječi ili spojeva riječi u tekstu, u „strahu od praznog prostora“ (*horror vacui*). Da bi točke mogle služiti u svrhu sintaktičkog razdvajanja (bilo na kojoj razini), morao je uznapredovati proces rastavljanja riječi bjelinama unutar kontinuirano napisanog teksta (*scriptura continua*), što je proces koji je započeo – kako nas upućuje Paul Saenger u više svojih naslova – još u otočkim pismima u 7. odnosno 8. stoljeću. Takav raspored bjelina, katkad dopunjen puntuacijom, bio je utemeljen na retoričkim principima, dakle sintaktička/gramatička organizacija još nije postala osovinskim kriterijem za uvrštavanje posebnih znakova (bila je to, prema Primus-Kirchhoff 2014, Kirchhoff 2016, prva faza arhitekture puntuacijskog sistema).³ Taj se proces uvrštavanja bjelina nije morao posve dosljedno provesti, ali je ipak morao biti donekle predvidljiv da bi se postupno mogla razvijati sintaktička artikulacija teksta uz pomoć istih grafičkih sredstava (puntuacije). Drugim riječima: kada su bjeline u srednjem vijeku postale „znakovi“ grafetičkog razdvajanja tekste na riječi (isprva i na njihove skupine, tzv. „združnice“), kada su postale prema Peteru Gallmannu (1985.) „samostalni grafemi s razgraničujućom funkcijom“ (izvorno prema njem. ‘abgrenzen’ = razgraničavati) – kada im dakle više nisu nužne bile točke da bi istaknule njihovu funkciju razdvajanja riječi, otvorila se mogućnost da unošenje tih točaka dobije novi, ubrzo osamostaljeni smisao, isprva da upućuje na govorne cjeline, te postupno da obilježuje pravilne granice sintaktičkih jedinica. Ispunjavanje bjelina točkom, koje slijedi retoričku dinamiku teksta, zapravo je značilo prvu primjenu interpunkcije, prvi iskorak kada puntuacija dobiva funkciju obilježavanja segmenta jezične artikulacije. S vremenom, prema novovjekovlju, u tekstovima pisanima spomenutim europskim pismima uporaba interpunkcijskih znakova postajala je nijansiranija: i u smislu uspostave više razina razgođivanja/razgraničavanja teksta (razlikuju se tipovi točaka i njihovih kombinacija za odvajanje manjih ili većih tekstnih cjelina, rečeničnih i unutarrečeničnih/sintagmatskih), i sve

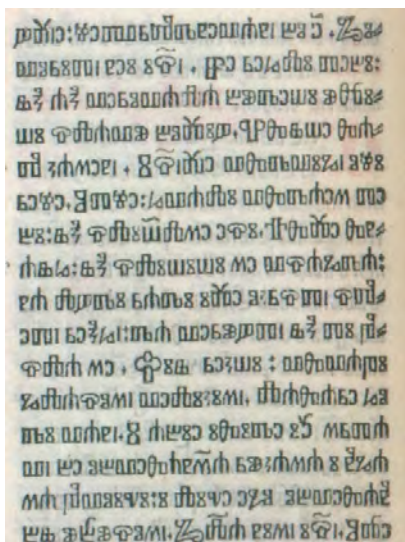
³ Treba imati na umu da se ne može govoriti u isključivim kategorijama, jer se retorički princip organizacije interpunkcije dobrim dijelom oslanja na zakonitosti gramatičke organizacije. Kada se govori o gramatičkom principu organizacije interpunkcije, ponajviše se misli na prevladavanje općih gramatičkih načela koja se manje ili više dosljedno primjenjuju u tekstu.

više u pogledu uspostavljanja novih odnosa među rečenicama i surečenicama (čemu služe naprimjer zarez ili kosa crtica /virgula/, dvotočka, točka-zarez, zgrade različitih razina – oble, uglate...), pa i definiranjem cijelih rečenica prema namjeri govornika (upitnik, uskličnik). Gledajući strukturalističkim očima, može se reći da se uporaba interpunkcije u svim europskim pismima kretala putanjom od grafetičkih i retoričkih funkcija do grafematičkih, drugim riječima – od težnje tek za optimalizacijom vizualnog postava teksta (gdje isprva služi kao dopuna bjelini, uopće se ne referirajući na jezičnu artikulaciju rečenice, tako da može stajati i usred jedne riječi, naprimjer između slogova, ako je ondje uspostavljena bjelina), do ispunjavanja vrlo precizne, u lingvistici utemeljene zadaće, da se tekst razluči u sintaktičke cjeline, te da se takva artikulacija uvriježi („standardizira“) kako bi se naposljetku postigla primjerena razumljivost teksta odnosno optimalna brzina čitanja. Da bi se moglo provoditi to drugo načelo, nužno je bilo ovladavanje elementarnim gramatičkim znanjem, kako autora, priređivača, pa i obrazovanih slovoslagara. Gledajući ovaj razvoj interpunkcije kroz dihotomiju razlikovanja grafematike i grafetike (kao jezične i nejezične razine promatranja na pismovnom planu, nasuprot dihotomije fonematike i fonetike na glasovnom planu) punktuacija se postupno kroz srednji vijek preobrazila u prvorazredno vizualno sredstvo jezične (sintaktičke) organizacije teksta.

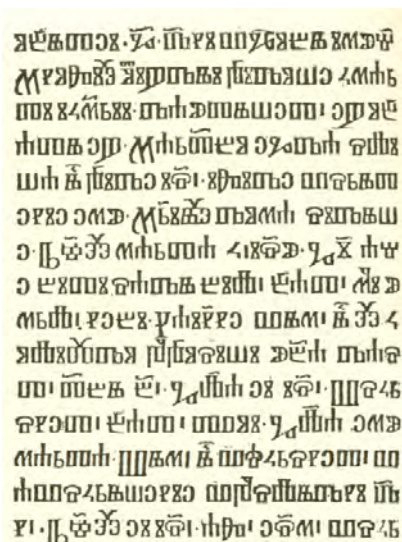
Korpus ovdašnjeg istraživanja nisu latiničke knjige o čijoj je povijesti interpunkcije i u europskim i u hrvatskim razmjerima već mnogo literature ispisano, nego upravo one – glagoljičke i ćiriličke, koje su bile otisnute u Urachu kraj Tübingena 60-ih godina 16. stoljeća, u kojima se dobro oslikava prijelaz od srednjovjekovnih običaja pisanja prema zapadnoeuropskim, latiničkim uzusima. Srednjovjekovni običaji generirani u grčkom pisanju (npr. Thompson 1901: 67–68), gdje se punktuacija većinom bila oslanjala na retorička načela, u glagoljskim i ćiriličkim tekstovima zalaze dublje u rani novi vijek nego što je to slučaj u sferi zapadnoeuropske latinske i latiničke pismenosti (Žagar 2007: 366–377). Od 28 izdanja objavljenih u Urachu (hrvatskim jezikom na tri pisma: glagoljicom, ćirilicom i latinicom) ovom se prilikom fokusiramo samo na ulomke iz dva izdanja *Novog testamenta*, glagoljičkog (prvi dio 1562., drugi 1563.) i ćiriličkog (cjelovito otisnut 1563), prije svega zato što se biblijski tekstovi izravno mogu usporediti s biblijskim srednjovjekovnim tekstovima, kao i s izdanjima koji su ovim izdanjima mogli biti uzori (npr. sa slovenskim izdanjem *Novoga testamenta* Primoža Trubara /iz 1557./ i samom Lutherovom Biblijom iz više tada raspoloživih izdanja). Zanimalo nas je prije svega u kolikoj su mjeri priređivači hrvatskih izdanja, Stipan Konzul Istrijan i Anton Dalmatin, slijedili uzuse koji su im dobro bili poznati u prethodnoj glagoljskoj knjizi koja se još nekoliko desetljeća prije uraških izdanja koristila interpunkcijom prema srednjovjekovnim načelima slavenske knjige, dakle onim načelima utemeljenima još na načelu glasnoga čitanja. S druge strane, zanimalo nas je i koliko se Konzulu i Dalmatinu primjerenijim činilo apliciranje dobro im već poznatih načela latiničke knjige u kojima su uzusi tihog čitanja već zavladaali i reflektirali se u dosljednijem – gra-

matičkom osmišljavanju interpunkcije. Radeći na istraživanju jezika i pisma uraških izdanja (u okviru projekta „Jezik izdanja hrvatske protestantske tiskare u kontekstu književnojezičnih smjernica 16. stoljeća“ koji je podupirala Hrvatska zaklada za znanost) zapazili smo snažne inovacije na planu uređivanja interpunkcije glagoljskih tekstova, a ovim istraživanjem namjeravamo ih izravno dokumentirati. U prvi smo plan postavili glagoljičko izdanje Novog testamenta (1562./1563.), ali očigledno je i na prvi pogled da gotovo sve vrijedi i za usporedno ćiriličko izdanje (1563.). Dosad u hrvatskoj filologiji nije uočeno, što se ovdje pokazalo posve očiglednim, da su se zapadnoeuropska gramatička interpunkcijska načela u glagoljskoj i zapadnoćiriličkoj knjizi južnoslavenskoga korpusa prvi put primijenila upravo u ovim djelima. Uz to što su u latiničkoj hrvatskoj knjizi bila u jednoj mjeri već poznata, usporedo s praksom u zapadnoj Europi.

Za ovu priliku usporedili smo stanje u tiskanim knjigama srednjovjekovnog tekstnog postava – u *Prvotisku glagoljskog misala* iz 1483. (otisnutom vjerojatno u Veneciji), i u *Misalu hruackom* Šimuna Kožičića Benje koji je otisnut u Rijeci 1531., te u spomenuta dva biblijska uraška izdanja otisnuta tridesetak godina poslije, a zatim ćemo se pozabaviti izravnim uzorima protestantskih knjiga.⁴ Vrlo je važno napomenuti da je Stipan Konzul bio porijeklom iz Istre, a Anton Dalmatin zacijelo iz sjeverne Dalmacije – gdje su oba slavenska pisma, a osobito glagoljica, bili dobro poznati i kroz srednji vijek bogato korišteni, štoviše za tekstove hrvatskoga jezika znatno bogatije korišteni nego – u ranom novom vijeku inače dominantna – latinica (Bučar 1910: 73–74, 94).

Misal po zakonu rimskoga dvora, 1483; faksimil 1971: 92

Misal hruacki, 1531; faksimil 2016: 53v

⁴ O tome koliko rani hrvatski glagoljski tisak slijedi srednjovjekovnu praksu straničnog postava i grafetičke organizacije teksta usp. Tomić 2014.

Kao konkretan korpus uzeli smo početak Evandjelja po Mateju u sva tri spomenuta izdanja, s time da smo povremeno zagledali i u druge dijelove izdanja radi kontrole uzorka.

Pogledajmo uzorke staroga stanja u *Prvotisku glagoljskog misala* iz 1483. te u Kožičićevu *Misalu hruackome* iz 1531, u tekstovima istoga sadržajnog tipa, iako konkretno različita sadržaja (u *Prvotisku* riječ je o ulomku Iv. 11,18–25, a u Kožičića Iv. 11, 39–44):

U prvome, starijem misalu, očigledno je kako postoji unutar teksta samo jedna razina uporaba točke, i to jednostruka. Čak ni na kraju poglavlja (perikope) ne postoji veći broj točaka, kako je to bilo u prethodnim rukopisnim glagoljskim misalima. U tiskanim glagoljskim izdanjima posve je jasno gdje stoji bjelina (iza riječi ili blokova riječi/združenica), pa je tako i raspored točaka mogao steći čvrstu retoričku ili sintaktičku funkciju. Standardizirana širina slova i bjelina između riječi odnosno združenica to je omogućila. Na kraju retka kada se riječ lomi, ne stoji nikakva oznaka (ni jednostruka ni dvostruka crtica), a moguće je da se i samo jedno slovo riječi nalazi i na kraju i na početku sljedećeg retka (*es-i, n-aš'...*), što već u sljedećem stoljeću neće biti moguće.⁵ Dakako, točke stoje i oko slova koje označuju brojeve (uz natpisanu titlu ponad slova). Točka uvijek stoji posred visine retka. Na temelju uvida u tekst lako se može zaključiti da je interpunkcija u ovim tekstovima – sekundarno razgodno (razdjeljujuće/interpunkcijsko) sredstvo, a ne ono prvoga reda. Primarno, u funkcionalnom smislu, to su zapravo – velika slova. Očekivali bismo da su uvijek popraćena u prethodnoj bjelini upisanom točkom, ali često nisu. Upravo zbog svoje razgodne funkcije sve druge funkcije velikog slova nisu mogle doći u obzir (npr. pri pisanju početnog slova imena). Točke se najdosljednije postavljaju u upravnome govoru, ali i ondje ima puno iznimaka. Sve u svemu, riječ je o umnogome pojednostavljenoj interpunkciji u odnosu na srednjovjekovnu glagoljičku i ćiriličku praksu koja je odgovarala tzv. *otvorenoj distribuciji* punktuacijskih znakova (*open style*), što – za razliku od zatvorenoga, gramatičkoga načina (*close style*) – podrazumijeva brigu da se postigne adekvatno glasno čitanje (McCaskill 1990: 47). Ovdje ne opažamo ni podjelu na izokolone uz pomoć točaka, pa se tu ne uočava ni ritmotvorna uloga. Dakle uporaba velikih slova (i to također u samo jednom stupnju veličine) bila je zagospodarila razgođivanjem i zapravo nadomještala dosljedniju uporabu razgodnih točaka. Sve u svemu, sveukupna interpunkcijska arhitektura u ovim tekstovima pojednostavljena je i u odnosu na starije tekstove, a i u odnosu na buduće, ranonovovjekovne.

Gotovo pola stoljeća mlađi *Misal hruacki* (Rijeka, 1531.) biskupa, glagoljaša i latinaša/humanista, Šimuna Kožičića Benje odražava već drugačije stanje, sukladno i vremenu kada se tiska (već poodmaklom ranom novovjekovlju), i sukladno biskupovoj upućenosti u praksu razgođivanja kako u glagoljskim, tako i u latinskim tekstovima.

⁵ Crtica koju smo ovdje upotrijebili kao oznaku preloma riječi u izvorniku ne postoji.

u srednjem vijeku, treba naglasiti da su u glagoljskom Novom testamentu bjeline raspoređene gotovo kao u suvremenim tekstovima; jedva da ima primjera spojenih riječi – kako je bilo još u *Misalu hruackome* ili u drugim istodobnim glagoljaškim liturgijskim knjigama (npr. *Brozićevu brevijaru* otisnutom u Veneciji 1561. godine). Zanimljivo je da razmaci između riječi nisu posve standardizirani: između riječi bez tih znakova razmaci su mali (iako nerijetko s blagim razlikama), ali kada slijedi interpunkcijski znak – bjeline (razmaci) su vrlo velike, a znak uglavnom stoji u horizontalnoj sredini, na dnu retka, ne nadopunjuje dakle bjelinu (kako je bilo u srednjovjekovlju), nego zauzima svoje vlastito mjesto u retku. Time se svi znakovi dobro mogu prepoznati. I ovdje se bogato koriste velika slova, čak se i poneke riječi u cjelini ispisuju njima (najčešće ISUS), čime se ispunjava temeljna novovjekovna funkcija velikog slova da upozorava na važnost pojedinih riječi ili tekstnih cjelina (Junghans 2007: 165). Kada ispred nekoga imena, naprimjer, stoji kakav prijedlog neodvojen bjelinom, tada se najčešće prvo slovo te cjeline, a zapravo prijedloga piše u svojoj uvećanoj inačici (npr. *Vbetleemi...*); identično je i u Trubarovu latiničkom izdanju iz 1557. I ovdje postoji dvostruka artikulacija interpunkcijskih znakova s obzirom na razinu sintaktičkog postava (rečenične i unutarrečenične segmente): jednostruka točka i zarez. Pojavljuje se dosljedno i znak upitnika (⸫), prvi put zasvjedočen u glagoljskome tekstu (ovdje u drugom retku), i to posve uobičajeno – kao i u suvremenom nam latiničkom pravopisanju. Razmatrajući njihovu distribuciju, zaključujemo kako je odnos uporabe točke i zareza vrlo dosljedan, zapravo vrlo sličan današnjoj – gramatičkoj uporabi, odnosno – zatvorenome principu, što posve odgovara načelima tihoga čitanja. Točka rastavlja rečenice, čak i unutar upravnoga govora (za razliku od srednjovjekovnih glagoljskih tekstova) – i to vrlo dosljedno tako. Iza točaka uvijek slijedi riječ s početnim velikim slovom, a katkad i iza zareza. Zarez pak vrlo dosljedno odvaja unutarne rečenice (prije veznika, u slučaju rečeničnih inverzija /kada prvo stoji zavisna rečenica, a potom glavna/, ali i unutarne rečenice koje nisu veznicima povezane), izdvaja imenice i zamjenice u vokativu, umeće se prilikom nabiranja. Pravila njihove distribucije nije teško nabrojiti, u suštini su vrlo jednostavna i vrlo dosljedno primijenjena. Dvotočka se rabi vrlo dosljedno u funkciji označavanja upravnoga govora (*Slišavši to ISUS reče njim : ... Reče učenicom svojim : ...*), ali katkad i u drugim razgodnim funkcijama (na mjestu točke ili zareza) ili kao oznaka skraćene riječi (npr. *kap.;*, *Krim.:*...). Kada dvotočka stoji na mjestu očekivane točke ili zareza, to odražava stariju, srednjovjekovnu interpunkcijsku arhitekturu. Takva uporaba zacijelo je odraz starije istodobne latiničke prakse koju prepoznajemo i u pozicioniranju jednostrukih točaka i zareza; nalaze se uvijek pri dnu retka, a ne u sredini kako je to bio običaj u srednjovjekovnim glagoljičkim i ćirilčkim tekstovima. Zanimljivo je da se u glagoljskom Novom testamentu koriste i zagrade, i to na dvije razine – oble (za ubacivanje novih rečenica) i uglate (za uključivanje sinonima riječi ili skupina riječi). Zanimljivo je da se zagrade obiju vrsta daleko češće koriste u drugom dijelu Novog testamenta (1563.), što dobro potvrđuje da je proces preuzimanja novih interpunkcijskih običaja postajao s vremenom sve intenzivniji.

еанво ієсть . Рече ꙗко Ісѹс : Ннсамн рекаль те
 бн , ако бѣдешъ веровала , ендеті хоцешъ славо
 Божью ? Ѡдевалнше зато камнѣ ѡдѣ места , ка
 дн бнше мѣртен положенъ . Ісѹс пакі възвнхнѣ
 шн ѡчн свон езгорѣ рече : Ѡтче , хвали ездаю те
 бн , кѣре ѡслншамѣ . ꙗко зансто знаннхъ даме езд
 да слншншъ , да ѡво рекохъ множства радн ко ѡ
 коло стоін , да боудѣ веровалн да слнше тн пос
 лалъ . Н ѡво када рече Гласомъ еелнхнмъ завапі,
 Лазаре нздн ванъ . Н тѣдѣ нздн де ѡнѣ кн бн
 ше ѡмрлѣ , ѡбевзаннма рѣкама н ногама , споеоін
 гробовннн , а ѡбрѣзъ ннговеъ бнше завнтѣ ѡбрѣ
 сомъ . Рече ꙗнмъ тада Ісѹс ѡдрнштѣга н поує

Ćirilski *Novi testament*, Urach 1563, 151A /329/; Iv. 11, 40–44)

U usporednom **ćiriličkom Novom testamentu** (Urach, 1563.) stanje je vrlo slično, tek s nekim posebnostima koje se zapravo svode na razliku u učestalosti i dosljednosti primjene. Dvotočka se, u odnosu na glagoljičko izdanje, pojavljuje nešto češće na pozicijama koje nisu vezane uz upravni govor. Velika slova ondje češće stoje i unutar (su) rečenica (izvan interpunkcijske funkcije), i to u široku krugu motivacija (uz označavanja *nomina sacra*, imena, titula, nerijetko stoje i kod imenica i pridjeva). S obzirom na veću opterećenost velikih početnih slova drugim funkcijama (obilježavanjem počasti, katkad tek da obilježe imenicu, nerijetko i pridjev: (npr. *Kral', Brat, Sestra, Grob, Glas, Vduhu...*) umanjila se funkcija ovoga grafetičkog sredstva. S obzirom na razvedenu, uređenu i razmjerno dosljednu uporabu interpunkcije, to nije dovelo do funkcionalnih problema prilikom čitanja. Na svim drugim planovima (uporabe točaka, zareza, upitnika, zagrada) sličnosti su gotovo potpune. Sve u svemu, i na planu interpunkcije ćiriličko izdanje pokazuje visok, čini se čak i nešto veći stupanj urednosti nego glagoljičko izdanje. Možda je to i zbog toga što je ono otisnuto godinu dana nakon prvog dijela glagoljičkoga Novog testamenta, a možda a i zbog većih očekivanja od ćiriličkog izdanja, s obzirom na vrlo širok očekivani prostor distribuiranja (među južnim Slavenima sve do Carigrada; usp. Konzulov predgovor glagoljskom Novom testamentu, u faksimilnom izdanju, u njemačkom izvorniku i hrvatskom prijevodu /Matak 2013: 25, 42/), a sasvim sigurno i zbog tada raspoloživih uzora u slavenskom svijetu, za potrebe zapadne crkve. S uma stoga ne smijemo smetnuti pitanje utjecaja pravopisa izdanja Francyska Skaryne, bjeloruskog učenjaka, koji je od 1517. godine u Pragu tiskao ćirilicom Bibliju, i čija su slova poslužila našim protestantima kao uzor za lijevanje vlastitih ćiriličkih slova (Đorđić 1987: 193).

kai on ie shtyri dni leshal, Iefus prau kni, Ne li sem
 iest tebi dial, de aku bosh uerouala , taku bodesh to
 zhaft Boshyo uidila? Natu oni usdigneio prozh ta
 kamen od undu, gdeie ta kir ie bil mertou, bil polof-
 hen . Iefus pag usdigne te ozhy gori , inu prau,
 Ozha, iest tebe sahualim , de si ti mene uslishal. Iest
 fem pag dobru ueidil , de ti mene ufelei slishish,
 Ampag iest sem, sa uolo tih hudi kir okuli stoie , le-
 tu rekal, de Veruio, de si ti mene poslal. Inu kadar ie
 on letu rekal, seupye s ueliko stymo , Lazare , poidi
 vunkai . Inu ta kir ie bil mertou gre vunkai, inu ie
 imel roke inu noge s uefane spogrebouimi pliniza-
 mi , inu nega oblizhie ie bilu fano antuilo obyru.
 Iefus prau knim, Resueshite ga gori, inu puftite ga

Trubarov *Ta prvi deil tiga Noviga testamenta*, Tübingen 1557: 296; Iv. 11, 40–44

Pri kraju izlaganja provedimo i usporedbu naših protestantskih izdanja s latiničkom knjigom za koju pouzdano znamo da je bila oslonac našim izdanjima Novog testamenta, a to je slovenski *Prvi dio Novog testamenta* koji je priredio Primož Trubar i otisnuo u Tübingenu 1557. godine, upravo uoči početaka pripreme glagoljskog i ćirilskog Novog testamenta (Vinkler 2017). Pogledamo li ondje istu 11. glavu Ivanova evanđelja, lako ćemo prepoznati da je i tamošnje stanje gotovo identično onom u našem korpusu. Na promatranim uzorcima opazili smo da u ovom izdanju Trubar, za razliku od stanja u hrvatskim izdanjima, ne upisuje dvotočku, niti kada treba signalizirati upravni govor. Također, oblik upitnika se poprilično razlikuje – u Trubarovu izdanju gornja je svijena linija polegnuta, za razliku od hrvatskih izdanja gdje je oblik gotovo identičan današnjemu. U izdanju Lutherove Biblije iz 1545. najveća je pak razlika, osim drugačijeg tipa pisma (gotice), upravo u uporabi virgule umjesto zarez, a i oblik upitnika nešto je drugačiji, različit od onoga u okružju antikve. Kao i u izvorniku, i suvremeni prijepisi donose upravo takav postav.⁶ To bi moglo ostaviti mogućnost da je kao uzorak našim

⁶ I u Trubarovu izdanju *Ta prvi deil tiga Noviga testamenta* iz 1557. koriste se zarezi, no u dijelovima koji su pisani njemačkim, goticom, redovito stoje virgule (usp. izvornik dostupan na: <https://books.google.hr/books?id=vco66HezZ1EC&pg=PT98&dq=ta+perui+deil+tiga+nouiga+testamenta&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwjOxImYi4rhAhVIIIsKHcLzCrgQ6wEIL-DAA#v=onepage&q=ta%20perui%20deil%20tiga%20nouiga%20testamenta&f=false> (zadnji pristup 13. X. 2019). Do preuzimanja u Trubarovo izdanje nije došlo, jer se uporaba virgule identificirala s njemačkim gotičkim pismom, a kako Trubarova izdanja nisu bila njome pisana, nije bilo mjesta ni za virgulu. Zanimljiva je napomena Claudine Moulin kako zarez (dakle, ne virgula) stoji u Lutherovim tiskanim knjigama samo iza riječi koje su pisane antičkom, dakle ne kasnom goticom odnosno frakturom (Moulin 1990: 79; Junghans 2007: 163).

Ihesus sprach/ Hebt den stein abe. Spricht zu jm Martha / die Schwester
des Verstorben/ HÛr/ er stinckt schon/ denn er ist vier tage gelegen. Ihesus
spricht zu jr/ Hab ich dir nicht gesagt / So du gleuben würdest / du soltest die
heerligkeit Gottes sehen. Da huben sie den stein ab / da der Verstorbene lag.
Ihesus aber hub seine Augen empot/ vnd sprach/ Vater/ ich danck dir/ das du
mich erhêret hast. Doch ich weis/ das du mich allezeit hêrest / Sondern umb des
Volcks willen/ das umb her steht/ sage ichs / das sie gleuben / du habest mich ge-
sund.

Da er das gesagt hatte/ rieß er mit lauter stimme / Lazare kom her aus.
Vnd der Verstorbene kam her aus / gebunden mit Grabtücher an füßten vnd
henden/ vnd sein angesicht verhüllet mit einem Schweistuch. Ihesus spricht
zu jnen/ Lasset jn auff/ vnd lasset jn gehen. Viel nu der Jüden / die zu Maria
kamen waren/ vnd sahen was Ihesus that / gleubten an jn. Etliche aber von
jnen giengen hin zu den Pharisæern/ vnd sagten jnen/ was Ihesus gethan hatte.
DA ver

Biblia: Das ist: Die ganze Heilige Schrift, D. Mart. Luth., Wittenberg 1545;
Iv. 11, 39–46)⁷

priredivačima moglo biti i koje, nešto mlađe izdanje, gdje je – eventualno – već virgula zamijenjena zarezom. Velika slova se koriste gotovo identično kao u glagoljičkom Novom testamentu, dok je u ćiriličkom izdanju taj broj nešto veći, prije svega kod imenica; čini se da bi to moglo upućivati na kontakt s njemačkim prijevodima gdje je bilo više imenica pisanih velikim slovom (kako stoji u izdanju Lutherove Biblije iz 1545. godine). Trubarov latinički ispis vrlo je gust (razmaci među riječima su vrlo uski), puno gušći nego u našim izdanjima, vjerojatno zbog dobre prepoznatljivosti i manje brige o čitljivosti već dobro razvijenog minuskulnog pisma.

Iako svako pismo traži svoje optimalne puteve, pa i u pogledu interpunkcije, očiglednim se pokazalo kako su glagoljski i ćirilski Novi testament prvi hrvatski tekstovi pisanim ovim pismima koji su interpunkcijsku praksu poravnali s istodobnom latiničkom i time posve odustali od srednjovjekovnih uzusa (koji su već bili narušeni nekoliko desetljeća prije – u *Misalu hruackome* iz 1531.). Osobito se zanimljivim pokazalo da je u ćiriličkom izdanju iskazana nešto naglašenija briga za interpunkcijskim uređivanjem, a do toga je došlo vjerojatno zbog većeg utjecaja Lutherovih izdanja kojim su se priredivači usporedo služili.

⁷ Cijelo izdanje dostupno je na poveznici: https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5QacOgUCtaDBqa6Ba7UPNVsbm40u6bqJeoc6yK66C2Owu5pQPNDtkVH-IeB1tva6xd4TgC2nzIsXSz_WVq5cyIivRHkjpDF9zJp9esU7WXjiRj_FxVcChCG4Kgr-dUvPMQDXPBjr28ULj_aluAb7K4aiIKL5hNyLh9GQLf5FPBpbNrkIK5qbxDNAQV-cOXC9I4yrTNIwep1YUyRMqDhcqXjBedHJ7c7000ghfJIC_-ELLgRuqsJ-dL03_62AP-S803Gk8qVQhkeW (zadnji pristup 14. 10. 2019).

Literatura

- Barbarić, Vuk-Tadija. 2023. Grapholinguistics. *The Cambridge Handbook of Historical Orthography* (ur. H. Rutkowska, M. Condorelli), Cambridge University Press, 118–137.
- Biblia: Das ist: Die ganze Heilege Schrift (...)*. D. Mart. Luth. Wittenberg 1545.
- Bučar, Franjo. 1910. *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*, Zagreb.
- Dürscheid, Christa. 2002. *Einführung in die Schriftlinguistik*. Studienbücher zur Linguistik 8, Wiesbaden.
- Dordić, Petar. 1987. (1971). *Istorija srpske ćirilice*. Beograd.
- Gallmann, Peter. 1995. *Graphische Elemente der geschriebenen Sprache*. Tübingen.
- Haralambous, Yannis (ur). 2020. *Grapholinguistics in the 21st Century, Proceedings I*, Paris (= Grapholinguistics and Its Applications; 4), 125–141.
- Junghans, Helmar. 2007. Interpunktion und Großschreibung in Texten der Lutherzeit. In: *Lutherjahrbuch*, 153–180.
- Kirchhoff, Frank; Beatrice Primus. 2014. „The architecture of punctuation systems. A historical case study of the comma in German“, *Written Language & Literacy* 17:2, 195–224.
- Kirchhof, Frank. 2016. „Interpunktion und Intonation“. In: Domahs, Ulrike; Beatrice Primus (ed.). *Handbuch, Laut, Gebärde, Buchstabe*. Handbücher Sprachwissen 2, Berlin/Boston, 398–417.
- Matak, Dragutin (ur.). 2013. *Novi testament I. dio 1562*. latinički prijepis glagoljskog izvornika. Zagreb.
- Meletis, Dimitrios. 2020. *The Nature of Writing. A Theory of Grapholinguistics*. Grapholinguistics and Its Applications 3, Brest.
- McCaskill, Mary K. 1990. *Grammar, Punctuation, and Capitalization: A Handbook for Technical Writers and Editors*. Washington.
- Misal hruacki Šimuna Kožičića Benje 1531. faksimilno izdanje; transliteracija i komentar* (ur. Mateo Žagar), Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb 2016.
- Misal po zakonu rimskoga dvora 1483*. (faksimilno izdanje). Liber. Zagreb 1971.
- Moulin, Claudine. 1990. *Der Majuskelgebrauch in Luthers deutschen Briefen (1517–1546)*. Heidelberg.
- Novi testament 1562./1563*. faksimil glagoljskoga izvornika. Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“. Zagreb 2007.
- Novi testament 1563*. faksimil ćirilskoga izvornika. Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“. Zagreb 2008.
- Saenger, Paul. 1997. *Space between words; Origins of Silent Reading*. Stanford.
- Ta pervi deil tiga Noviga testamenta*, Tübingen 1557.
- Thompson, Edward Maunde. 1975. (1901). *A Handbook of Greek and Latin Palaeography*, Chicago.

- Tomić, Marijana. 2014. *Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije*. Zagreb.
- Vinkler, Jonatan (ur.). 2017. *Primož Trubar. Ta evangeli svetiga Matevža 1555; Ta prvi deil tiga Noviga testamenta 1557*. Zbrana dela Primoža Trubarja 12, Ljubljana.
- Žagar, Mateo. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb.

Punctuation principles in Glagolitic and Cyrillic printed editions from the Urach Protestant press (1561–1564)

In the mid-16th century, at Urach near Tübingen, Croatian Glagolitic priests printed 28 editions in almost 30,000 copies and in all three Croatian historical scripts: Glagolitic (14), Cyrillic (8) and Latin (6). Within the framework of national philology, that was the greatest early modern era printing project, emerging from the lengthy Glagolitic and Cyrillic tradition that started in the 9th century, when those scripts probably took roots, first in Byzantine Dalmatia and soon after in the neighbouring Croatian lands. It is a well-known fact that the orthographic practice of the oldest texts written in both Slavic scripts primarily relied upon the early Medieval Greek practice. Over time, the influence of the Latin script steadily increased in Croatian lands and different orthographic customs left their trace on the graphic composition of medieval Glagolitic and Cyrillic texts. Throughout the Middle Ages, the layout of dots in liturgical Glagolitic and Cyrillic books (one, two, three and four dots) predominantly served to denote syntactic units – from delineating syntagms and sentences to marking the ending of larger textual units. At first, the dots were used mainly to fill in the white spaces in the text written in continuity (*scriptura continua*), to avoid *horror vacui* (R. Baudusch, P. Gallmann). Under the influence of Latin liturgical texts, many of which Glagolitic priests (scribes), were familiar with, inscribing the dots served as the primary means of denoting the text's syntactic articulation (along with using the capital letters, for instance), which functioned particularly well in the texts intended for silent reading. The gradual abandonment of continuous script that marked almost entire medieval period, led to the need for clearer graphic presentation of the text and sentence structure. (M. B. Parkes). Punctuation marks, such as question marks, commas and brackets (on two levels), are first included in the Glagolitic and Cyrillic books just in the editions of the Protestant printing office in Urach.

Using the pattern of biblical texts, the proposed paper will attempt to estimate the extent to which the editors and translators, Croatian Glagolites Stipan Konzul (who spent a part of his life in Regensburg) and Anton Dalmatin, kept the old (Greek, Old Church Slavic) punctuation principles or embraced western models from the templates they were translating. Were there crucial „open“ or „closed“ punctuation principles in the process (M. K. McCaskill)?

Keywords: punctuation, Croatian Protestant editions, biblical texts, Urach

